

*Иван Недев*¹

РАЗМИСЛИ ЗА СЪСТАВНИТЕ ГЛАГОЛНИ СКАЗУЕМИ С ПЪРВИ КОМПОНЕНТ – ФОРМА НА БЕЗЛИЧЕН ГЛАГОЛ

Ivan Nedev

SOME THOUGHTS ON THE COMPOUND VERBAL PREDICATES IN BULGARIAN LANGUAGE WITH A FIRST COMPONENT EXPRESSED BY AN IMPERSONAL VERB

The paper deals with some of the boundaries of the Compound Verbal Predicates in Bulgarian language whose first component is expressed by an impersonal verb (the second component can be expressed either by a form of a personal verb, or by a form of an impersonal verb or a personal verb with an impersonal usage). The starting point from which we proceed is that any combination consisting of two verb forms (linked together by the linguistic element *da* in Bulgarian), the first of which is a form of an impersonal verb, functions in the sentence as a Compound Verbal Predicate in the Bulgarian language. To establish such a Predicate, it is essential to prove that its first component is expressed by a form of an impersonal verb.

Keywords: *compatibility, verbs with forms only in the third person Singular and/or verbs with forms only in the third person Plural, bearer of the state, producer of the action.*

В тази статия разкриваме някои разсъждения относно границите на съставните глаголни сказуеми, чийто първи компонент е изразен чрез форма на безличен глагол (а вторият компонент може да бъде изразен както чрез форма на личен глагол, така и чрез форма на безличен глагол или на личен глагол с безлична употреба). Основното положение, от което излизаме, е: всяко съчетание, образувано от две глаголни форми (свързани помежду си чрез езиковия елемент *да*), първата от които е форма на безличен глагол, функционира в изречението като съставно глаголно сказуемо. При установяването на такова съставно глаголно сказуемо основно значение има доказателството, че първият му компонент е изразен чрез форма на безличен глагол.

Ключови думи: *съчетаемост, третолични глаголи, носител на състоянието, производител на действието.*

Когато се разкрива същността на съставните глаголни сказуеми, основателно се излиза от следното основно положение: две глаголни форми – едно действие. Казано с други думи, съставните глаголни сказуеми са синтактични цялости, изградени от две глаголни форми, чрез които се дава словесен израз на едно действие. Връзката между двете глаголни форми се осъществява чрез езиковия елемент *да*, по-рядко чрез езиковия елемент *че* или *та*, а при една тяхна разновидност двете глаголни форми се свързват помежду си без помощта на какъвто и да е езиков елемент, напр.: *Странджата беше сготвил обяда за обикновените си посетители хъшове. Очакваха се само гостите.*

¹ **Иван Недев** (Ivan Nedev) – проф. д-р в Русенския университет „Ангел Кънчев“, филиал Силистра, inedev@uni_ruse.bg

Скоро те хванаха да дохождат по един, по двама. Ив. Вазов; *Каквото са си търсили, намерили са.* Ами я дай ние да се разберем... Ем. Манов; *Ти трябваше да вземеш Станка Гърбата.*... Пък ти отиде, че се бухна като слепец в най-сиромашката къща... Елин Пелин; *Намерил си бях едно момиче и тъкмо да направим сватбата, взеха та ме арестуваха.* М. Грубешлиева; – *Истина ли е, че Вълчан спечелил делото? – Истина е. Спечели го. Е, иди кажи сега, че има правдина на този свят.* Й. Йовков.

Тук се налага едно уточнение относно термините за назоваване на глаголните форми, от които се изграждат съставните глаголни сказуеми: първата глаголна форма ще наричаме първи компонент, или форма на помощен глагол², а втората – втори компонент, или форма на основен глагол.

В тази си работа ще направим опит да „очертаем“ границите на съчетанията, образувани от форма на безличен глагол (или от форма на личен глагол с безлична употреба) и форма на друг глагол – личен или безличен (респ. личен с безлична употреба) – свързани помежду си чрез езиковия елемент *да*, които се квалифицират в синтактичната литература като съставни глаголни сказуеми. Целта ни е да ги отделим от случаите, при които глаголни форми в подобни съчетания функционират като прости глаголни сказуеми на различни изречения. Казано по друг начин, трябва да установим защо например в изреченията *След толкова нежност не бива да се разделяме така!* (В. Петров) и *През отворените прозорци можеше да се види как идат и ония селяни, които бяха позакъснели* (Й. Йовков) подчертаните съчетания, които са образувани от по две глаголни форми, свързани помежду си чрез езиковия елемент *да* (*не бива да се разделяме* и *можеше да се види*), функционират като съставни глаголни сказуеми, а в следния текст: *В такъв случай няма какво да приказваме. Мъчно ми се отдава да разплитам глупави плетеници. Разплитайте ги сами* (Вл. Полянов) подчертаното съчетание, което също е образувано от две глаголни форми, свързани помежду си чрез езиковия елемент *да* (*ми се отдава да разплитам*), се „разпада“ на две прости глаголни сказуеми (в различни изречения): *ми се отдава* е сказуемо на изречението *Мъчно ми се отдава...*, а *да разплитам* – на изречението *...да разплитам глупави плетеници?* Първото от тях (*Мъчно ми се отдава...*) квалифицираме като главно, а второто (*...да разплитам глупави плетеници*) – като подчинено: Какво (що) мъчно ми се отдава? – *да разплитам глупави плетеници*.

Предстои разрешаването на още един проблем. Защо при синтактичен анализ установяваме, че подчертаният участък в следния текст: *Сърцето на Гъбара се сви от мъка. Той се замисли: дойде му да се върне* (Ив. Кирилов), който е образуван от две глаголни форми, свързани помежду си чрез езиковия елемент *да* (лексикалното значение на първата глаголна форма *дойде му* е ‘намирам се в състояние, при което ме обхваща желание да извърша действието, означено със следващата глаголна форма’), функционира като съставно глаголно сказуемо, а подчертаният участък в изречението *Тука е топло, уютно, доця му се да седне до печката...* (Ем. Кръстев), който е изграден също от две глаголни форми, свързани помежду си чрез езиковия елемент *да* (и тук лексикалното значение на първата глаголна форма *доця му се* е ‘намирам се в състояние, при което ме обхваща желание да извърша действието, означено със следващата глаголна форма’), не функционира като съставно глаголно сказуемо, а се разделя на две прости глаголни сказуеми (в различни изречения): *...доця му се* е сказуемо на изречението *доця му се* (всъщност в този случай сказуемото представя цялото изречение), а *да седне* – на изречението *...да седне до печката...*; първото от тях (*...доця му се*) е главно, а второто (*...да седне до печката...*) – подчинено: Какво (що) му се доця? – *да седне до печката?*

² Намираме, че е необходимо да разграничаваме значението на термина „форма на помощен глагол“ от значението на термина „форма на спомагателен глагол“. Формата на помощен глагол е компонент на синтактична цялост, изградена от две глаголни форми, които функционират като една част на изречението – като негово сказуемо, а формата на спомагателен глагол е съставка на морфологична цялост, изградена от самата форма на спомагателния глагол и някое причастие (или форма на друг глагол), срв. напр. подчертания участък в изречението *Ния не можеше да стори нищо срещу мрачната воля на баща си* (Д. Талев). (тук *не можеше* е форма на помощен глагол, която заедно със следващата глаголна форма (*да стори*) образува съставно глаголно сказуемо – *не можеше да стори*) с подчертания участък в изречението *От персонала на цялата болница беше оцелял само един побъркан монах...* (Д. Димов) Тук *беше* е форма на спомагателен глагол, която заедно с причастиято *оцелял* образува сложната глаголна форма *беше оцелял* – минало предварително време на глагола (*да оцеля*).

Забележка. Настрани от вниманието ни остават: съставни глаголни сказуеми, образувани от форми на лични глаголи (*Навън снегът продължаваше да вали все тъй еднообразен и монотонен.* Й. Радичков) и съставни глаголни сказуеми, чийто първи компонент е изразен чрез проста повелителна форма на личен глагол (*Ако много бързаш, иди си свърши работата, ние ще те чакаме тук.* К. Петканов; *Дай да поработим година, две, не повече, да покажем преимуществото на кооперативното стопанство...* Ив. Петров). Не са обект на вниманието ни и тъй наречените тавтологични сказуеми (които представят двойки от еднакви глаголни форми или двойки от глаголни форми, които са синоними): *В село Горна Липница определено има какво да се види и научи, ако човек иска да, иска да опознае родината си.* Из печата; *Заразени със смеха от комедията с лимона, ний отново принахме да се смеем.* Ал. Константинов. Тавтологичните сказуеми притежават признаци на съставните глаголни сказуеми, но същевременно са носители и на признаци, които ги разграничават от тях (Радева 1992: 95–98).

1. Основен постулат, от който излизаме при разграничаването на съставните глаголни сказуеми, чийто първи компонент е изразен чрез форма на безличен глагол (респ. на личен глагол с безлична употреба), от съчетания, образувани от две глаголни форми, които функционират като прости глаголни сказуеми на различни изречения

Тъй като безличните глаголи нямат граматическо лице и граматическо число (макар че формално те са в трето лице, единствено число), не може да има изискване за еднаквост на тези граматически показатели при двете глаголни форми, от които се изгражда съставното глаголно сказуемо (Попов 1979: 323; Стоянов 1960: 118). Разсъждавайки по проблемите на съставното глаголно сказуемо в една своя разработка, написана преди повече от половин век, М. Москов изразява следното твърдение: „... безлично употребените глаголи *има, трябва, не бива, стига* образуват винаги с други глаголи съставно сказуемо и никога не могат да имат подчинено изречение към себе си“ (Москов 1958: 184). Тук разширяваме това разбиране, като приемаме, че не само формите на посочените безлични глаголи, а и формите на всички безлични глаголи (и на всички лични глаголи с безлична употреба), когато са първи компоненти на съчетания от две глаголни форми, свързани помежду си чрез езиковия елемент *да*, образуват една неделима синтактична цялост, която функционира в изречението като съставно глаголно сказуемо. Следователно при квалификацията на такива двойки от глаголни форми като съставни глаголни сказуеми важно е да се докаже, че първата от тях е форма на безличен глагол (или на личен глагол с безлична употреба).

2. По въпроса: могат ли главните изречения на задпоставните подчинени подложни изречения да се квалифицират като безлични?

Ще направим някои предварителни уточнения относно съчетанията от две глаголни форми, които съществуват при сложните съставни с подчинени подложни изречения, при които съчетаемостта на сказуемото в главното изречение „отрежда“ позицията на подчиненото изречение да бъде вдясно от главното. Т.е. съчетаемостта на сказуемото в главното изречение „поставя“ подчиненото подложно изречение зад главното, което е основание да бъде названо с термина „задпоставно подчинено подложно изречение“. Става дума за сложни съставни с подчинени подложни изречения като подчертания участък в следната синтактична единица: *Рядко ми се пада да поседя така и с човек да се срещна, та да си поприказвам.* Г. Караславов. При синтактичен анализ определяме *Рядко ми се пада...* като главно изречение, а *...да поседя така...* – като задпоставно подчинено подложно изречение: Какво (що) рядко ми се пада? – *да поседя така*, срв. с напълно нормалните прости изречения: *Рядко ми се пада възможност да отида на почивка* и *Рядко ми се падат възможности да сполуча в живота*, където съществителното име *възможност*, респ. *възможности*, изпълнява синтактичната функция на подлог. В подчертания участък на приведената по-горе синтактична единица (*Рядко ми се пада да поседя така и с човек да се срещна, та да си поприказвам.* Г. Караславов) *...да поседя така...* заема синтактичната позиция на подлога в главното изречение (*Рядко ми се пада...*) и същевременно изпълнява неговата синтактична функция. Затова основателно то получава квалификацията „задпоставно подчинено подложно изречение“.

В ръководствата по съвременен български книжовен език се твърди, че главните изречения на задпоставните подчинени подложни изречения са безлични. Ето само три гледища, които намираме в

различни източници: „След безлични глаголи и изрази, като *известно е, необходимо е, ясно е, странно е, приятно е, жалко е, важно е, мъчно е, случва се, струва ми се* и под., подложното изречение стои след главното, което е безподложно, и се свързва с него с помощта на въпросителните местоимения *кой, какъв, чий* и подчинителните съюзи *че, да...*“ (Андрейчин, Иванов, Попов 1957: 364); „Главното изречение (в сложните съставни изречения, чиито подчинени подложни изречения заемат позиция след главното изречение – И.Н.) е безлично. Както вече е изяснено, безличните изречения в българския език са няколко вида, обаче подчинено подложно изречение се явява само при някои от тях...“ (Грамматика на съвременния български книжовен език 1983: 322); „Във втората група се отнасят подчинени подложни изречения, които обичайно се намират в постпозиция – т.е. след главното изречение. Задължително условие обаче в тези случаи е главното изречение да е безлично...“ (Брезински 1995: 278). Щом като главните изречения на задпоставните подчинени подложни изречения са безлични, следва, че техните сказуеми са изразени чрез форми на безлични глаголи (респ. чрез форми на лични глаголи с безлична употреба). В такъв случай пред нас застава загадката: можем ли да квалифицираме като безлични онези главни изречения (на задпоставни подчинени подложни изречения), които имат свои подчинени изречения, изпълняващи синтактичната функция на подлог, т.е. подчинени изречения, които в синтактичната литература се определят като подложни? С други думи безлични ли са подчертаните главни изречения в конструкции като следните: *Мене повече ми се харесва да живея в село, защото там има хубави момичета*. Елин Пелин (срв. *Харесва ли ти се тая песен, Лазо?* Елин Пелин, където *песен* е подлог); *Пресветли воеводо, ние сме чужденци и не ни подобава да се бъркаме във вашите работи*. Ив. Вазов (срв. – *Как изглежда той, руският цар?... – Ти си момчето на зографите, нали? На тебе този въпрос ти подобава*. Вл. Свинтила, където *въпрос* е подлог); *Минаваше ми през ума да се върна в града, но като си помислих какво е като попаднеш в полицията, предпочетох тука да умра...* Н. Хайтов (срв. *Всичко туй забавляваше страшно много дявола. Минеше ли през ума на някой човек добра мисъл, в огледалото се явяваше мигом обезобразеното ѝ отражение*. Св. Минков, където *мисъл* е подлог)? Съпоставката на сказуемите в подчертаните главни изречения (чиито подчинени изречения са подложни, задпоставни) със сказуемите на придружаващите ги прости изречения (поставени между скоби), където формите на същите глаголи се съчетават със съответни подлози, показва, че главните изречения на задпоставните подчинени подложни изречения не са безлични. Те са лични или, по-точно казано, те са третолични. Тези третолични глаголи се отличават със силно редуцирана парадигма: имат форми само за трето лице, единствено число, и форми за трето лице, множествено число. С формите си за трето лице, единствено число, функционират в главни изречения, чиито подчинени изречения са подложни, задпоставни, а с формите си за трето лице, единствено и множествено число, функционират в самостоятелни прости изречения (които не са главни на задпоставни подчинени подложни изречения), напр.: форма на третоличен глагол, която функционира като сказуемо на главно изречение, чието подчинено изречение е подложно, задпоставно: *Много се боях за любовта си, когато се случеше да се скараме за нещо с нашите в грубия всекидневен живот на семейството...* Ил. Волен: Какво (що) когато се случеше? – *да се скараме за нещо с нашите в грубия всекидневен живот на семейството* (подчинено подложно изречение, задпоставно); форма на третоличен глагол в единствено число, която функционира като сказуемо на самостоятелно просто изречение: *Кажми ми всичко!... Случило ли се е нещо?* (Д. Димов), където *нещо* е подлог; сказуемото *случило* [...] *се е* е в единствено число, защото се съгласува по число с подлога *нещо* (тук съгласуването е осъществено и по род: сказуемото *случило се* [...] *е* е в среден род, единствено число, защото се съгласува по род с подлога *нещо*); форма на третоличен глагол в множествено число, която също функционира като сказуемо на самостоятелно просто изречение: *И когато надигнем глава и се опитаме да извършим някакви промени, се случват няколко различни неща, които ни дърпат обратно в тресавището* (Из печата), където *неща* е подлог; сказуемото *се случват* е в множествено число, защото се съгласува по число с подлога *неща*).

И тук възниква още един много важен въпрос: как в съчетания, образувани от две глаголни форми (свързани помежду си чрез езиковия елемент *да*), можем да установим дали първата от тях е форма на третоличен глагол, или е форма на безличен глагол? Ако установим, че е форма на третоличен глагол, трябва да приемем, че съчетанието, образувано от двете глаголни форми, се разделя на две синтактични цялости: първата функционира като сказуемо на главно изречение, а втората – като

сказуемо на подчинено изречение. Следователно, ако констатираме, че подчертания участък в изречението *На всеки от тях* (от школниците – И.Н.) **се полагаше да пролети** по няколко минути с инструктор (Ас. Станоев) първата глаголна форма *се полагаше* е форма на третоличен глагол, трябва да „признаем“, че съчетанието *се полагаше да пролети* не функционира като съставно глаголно сказуемо, а отделните му съставки изпълняват синтактичната функция на две прости глаголни сказуеми в различни изречения: първото: *...На всеки от тях се полагаше...* и второто: *...да пролети по няколко минути с инструктор* (за процедурите, чрез които можем да установим синтактичната функция на глаголните форми в такива синтактични единици вж. по-нататък). Но ако установим, че първата глаголна форма в дадено съчетание, образувано от две глаголни форми (свързани помежду си чрез езиковия елемент *да*), е форма на безличен глагол, трябва да приемем, че съчетанието функционира като съставно глаголно сказуемо, напр. *Човек не може с нея сериозно да говори...* *Тя е така потресена от всичко това, че е изгубила всяко присъствие на духа...* (Ст. Л. Костов), срв. първото изречение в приведения текст (*Човек не може с нея сериозно да говори...*) с *Хората не може с нея сериозно да говорят...* Вижда се, че глаголната форма *не може* не се съгласува по число нито със съществителното име *човек*, нито със съществителното име *хората*, което показва, че тя е форма на безличен глагол. Ето защо приемаме, че заедно с втората глаголна форма *да говори* тя функционира като съставно глаголно сказуемо – *не може [...] да говори*.

Направеният анализ води до извода, че трябва ясно да се разграничат съчетанията, образувани от две глаголни форми, при които първата от тях е форма на третоличен глагол в единствено число, от съчетанията, образувани от две глаголни форми, при които първата от тях е форма на безличен глагол.

3. Процедури за разпознаване на сложните съставни изречения със задпоставни подчинени подложни изречения и за разграничаването им от простите изречения със съставно глаголно сказуемо

При сложните съставни със задпоставни подчинени подложни изречения съчетаемостта на сказуемото в главното изречение „изисква“ да се назове производителят на действието или носителят на състоянието. За да реализира съчетаемостта на сказуемото в главното изречение, авторът на изказването не употребява съществително име (или субстантивирана част на речта), а използва подчинено изречение, т.е. подлогът на главното изречение не се представя от негова част, а от цяло изречение (което заема нейната синтактична позиция и изпълнява синтактичната ѝ функция). Така чрез подчиненото изречение се неутрализира семантичната непълнота на главното изречение, което заедно с „приложеното му“ подчиненото изречение придобива характер на пълноценно средство на словесното общуване.

Как можем да докажем, че при сложните съставни изречения със задпоставни подчинени подложни изречения подчинените изречения са именно подложни (а не допълнителни или някакъв друг вид подчинени изречения)? Разрешаването на този проблем според нас може да се осъществи, като се приложи следната процедура. Отстраняваме подчиненото изречение. След тази операция за адресата на съобщението не е ясно с наименованието на коя същина би могла да се осмисли „освободената“ синтактична позиция на подчиненото изречение, срв. напр.: *Найдене!... Не ти прилича да се биеш с момците! Найдене, послушай ме* (К. Петканов) и *Найдене!... Не ти прилича [...]!* Тъй като същината, за която става дума, е не само неясна, но и неопределена, подходящо е за назоваването ѝ да използваме субстантивираното неопределително местоимение *нещо*, пояснено от показателното местоимение *това*, т.е. целесъобразно е на мястото на отстраненото подчинено изречение да поставим словосъчетанието *това нещо*. Така приведеното главно изречение добива следния вид: *Найдене!... Не ти прилича това нещо!* За да установим каква синтактична функция изпълнява подчиненото изречение, трябва да изясним каква синтактична функция изпълнява разширената част *това нещо*, защото тя и отстраненото подчинено изречение заемат една и съща синтактична позиция в структурата на главното изречение, заедно с това изпълняват една и съща синтактична функция. Ако разширената част *това нещо* изпълнява синтактичната функция на подлог, следва да приемем, че подчиненото изречение изпълнява нейната синтактична функция, поради което трябва да получи квалификацията „подчинено подложно изречение“. Установяването на синтактичната функция на разширената част

това нещо в приведената синтактична единица (*Найдене!... Не ти прилича това нещо!*) можем да осъществим, като използваме въпроса *Какво (що) не ти прилича?* Отговорът е: *това нещо*. Но на въпрос, изграден по такъв начин, отговарят две части на простото изречение: подлогът, когато назовава нелице (напр. *Никакво копие не прелетя през окопа*. Ст. Загорчинов: *Какво (що) не прелетя през окопа?* – (*никакво*) *копие*, подлог), и прякото допълнение, също когато назовава нелице (напр. *Чичо Митуш затвори добре вратниците...* Й. Йовков: *Какво (що) затвори добре чичо Митуш?* – *вратниците*, пряко допълнение). Става ясно, че при установяване синтактичната функция на разширената част *това нещо* не можем да разчитаме на зададения въпрос, защото той води до двояк отговор: от него не се разбира дали тя (разширената част *това нещо*) функционира като подлог, или като пряко допълнение. Едновременно с това не може да се разбере дали подчиненото изречение, в чиято синтактична позиция е употребена тази част, трябва да се квалифицира като подложно, или като допълнително. Ето защо наложително е да приложим още една процедура. Известно е, че поначало сказуемото се съгласува по число (в някои случаи и по род) с една част на изречението и тази част е подлогът³. Сказуемото не се съгласува по число (нито пък по род) с прякото допълнение. Като се вземе под внимание тази закономерност, можем да променим числото на разширената част *това нещо*. Ако тази промяна води до промяна в числото на сказуемото (или само на глаголната му съставка, когато сказуемото съдържа и други елементи), налице е достатъчно основание да се приеме, че разширената част *това нещо* изпълнява синтактичната функция на подлог, заедно с това „върви“ и заключението, че съответното му подчинено изречение е подложно, срв. *Найдене!... Не ти приличат тези неща!...* Глаголната форма *не ти прилича* се превръща в *не ти приличат*, защото се съгласува по число с разширената част *тези неща* (чиито съставки са в множествено число). Става ясно, че *това нещо* е подлог на главното изречение, а *...да се биеш с момците...* е подчинено подложно изречение (задпоставно). Още два примера (на сложни съставни с подчинени подложни изречения): – *На нас ни се полага вече да си поотдъхнем* – *махна с ръка ненадейно Рашков*. Г. Караславов (срв.: – *На нас ни се полага вече това нещо...* и – *На нас ни се полагат вече тези неща...*); *Той усети, че му се нрави да го ласкаят*. Речник на българския език. Т. 10, С., 2000, с. 1236 (срв. *Той усети, че му се нрави това нещо* и *Той усети, че му се нравят тези неща*).

³ Съществуват няколко случая на отклонение от това правило, а именно: а) когато синтактичната функция на подлога се изпълнява от събирателно съществително име (като *банда*, *възвод*, *върволица* и др.), което се пояснява от друго съществително име, предхождано от предлога *от*, сказуемото може да се съгласува не с подлога, а с пояснението: *Цяла върволица от деца, с майките си, с бащите си, а някои сами, чакат ред да бъдат записани за ученици в първо отделение*. Чудомир (сказуемото *чакат* е в множествено число, защото приспособява граматическото си число не към граматическото число на подлога *върволица*, а към граматическото число на неговото пояснение (*от*) *деца*). Такова е положението и когато сказуемото приема числото не на подлога, а на неговото пояснение, изразено чрез съществително име без предлог: *На завоя на пътя, откъм горната махала, се показва голяма тъмна хора*. Й. Йовков (сказуемото *се показва* е в единствено число, защото приспособява граматическото си число не към граматическото число на подлога *хора*, а към граматическото число на неговото пояснение *тъмна*); б) когато подлогът е изразен чрез съществително име за назоваване на дял от някакъв обект (като *част*, *половина*, *третина* и др.), което има свое пояснение, изразено чрез съществително име или чрез лично местоимение във винителен падеж – предхождано от предлога *от*, сказуемото също може да се съгласува не с подлога, а с неговото пояснение: *Една част от изгнаниците се проводиха в Сърбия, за да съставят българската легия*. Хр. Ботев (сказуемото *се проводиха* е в множествено число, защото приспособява граматическото си число не към граматическото число на подлога *част*, а към граматическото число на неговото пояснение (*от*) *изгнаниците*); *Не бяха открити много документи. Предполага се, че половината от тях са изчезнали безследно*. Разг. реч (сказуемото *са изчезнали* е в множествено число, защото приспособява граматическото си число не към граматическото число на подлога *половината*, а към граматическото число на неговото пояснение (*от*) *тях*). Отсъствието на съгласуване между сказуемото и подлога в посочените случаи се дължи на обстоятелството, че според субективната преценка на автора на изказването за комуникативния акт по-важно значение има пояснението на подлога, отколкото самият подлог, а това може да се изрази, като сказуемото „приеме“ граматическото число на пояснението (Попов 1988: 57–72).

Сказуемото не се съгласува с подлога и тогава, когато авторът на изказването представя действието, означено със сказуемото, като осъществяващо се само за себе си, без връзка с производител – макар че производителят е назован в изречението: *Трева е поникнала и на камък*. Й. Йовков (срв. *Трева е поникнала и на камък*, където сказуемото *е поникнала* се съгласува с подлога *трева* – не само по число, но и по род).

Забележка. Важно е да отбележим, че съществуват глаголи, чиито форми се отличават със съчетаемост, която допуска „вдясно“ от тях да се употребят съществителни имена, които в изречението могат да бъдат употребени без предлог или с предлог. Когато са употребени без предлог, тези съществителни имена могат да изпълняват различни синтактични функции, една от които е функцията на подлог. И когато са употребени с предлог, могат да изпълняват различни синтактични функции, включително и синтактичната функция на непряко допълнение. Ние се интересуваме от случаи като следните: *Редовно им се плащат изработените надници* и *Редовно им се плаща за положения труд*; *Хрумват ми интересни идеи* и *Хрумва ми за непристойното им поведение*; *Идеха му наум лоши спомени* и *Идеше му наум за досадните им грешки*. В тези изречения съществителното име без предлог изпълнява синтактичната функция на подлог. Това твърдение се доказва от факта, че глаголната форма „координира“ граматическия си показател за число с граматическия показател за число на съществителното име: ... *се плащат [...] надници*, *хрумват ми [...] идеи*, *идеха му наум [...] спомени*. А в това, че съществителното име с предлог изпълнява синтактичната функция на непряко допълнение, „ни убеждава“ следното обстоятелство: то назовава обект, който е засегнат непряко от действието, означено със сказуемото, поради което при разпознаване на синтактичната му функция във въпроса задължително се включва употребеният предлог: **За** какво (за що) редовно им се плаща? – **за** положения *труд*; **За** какво (за що) ми хрумва? – **за** непристойното им *поведение*; **За** какво (за що) идеше му наум? – **за** досадните им *грешки*.

Когато форми на такива глаголи функционират като сказуеми на главни изречения, възниква колебание относно квалификацията на подчинените им изречения: дали са подчинени подложни (задпоставни), или са подчинени допълнителни (които изпълняват синтактичната функция на непряко допълнение): *Скъпо се плаща на тази земя да бъдеш човек. Да познаеш своето дъно и своя връх*. Бл. Димитрова: Какво (що) скъпо се плаща на тази земя? – **да бъдеш човек** (основателно може да се твърди, че ...**да бъдеш човек** е подчинено подложно изречение, задпоставно), срв. **За** какво (за що) скъпо се плаща на тази земя? – **да бъдеш човек** (също основателно може да се твърди, че ...**да бъдеш човек** е подчинено допълнително изречение в синтактичната функция на непряко допълнение). Аналогично е положението и в следните два примера: Как **му е хрумнало да откупи** за една нощ „Фараоните“ само за себе си? Т. Харманджиев (Какво (що) му е хрумнало? – **да откупи** за една нощ „Фараоните“ само за себе си; **За** какво (за що) му е хрумнало? – **да откупи** за една нощ „Фараоните“ само за себе си); **Идеше му наум** (на Сали Яшар – И.Н.) **да направи** някъде кладенец, мост на някое лошо място, хан, където замръкват пътници. Й. Йовков (Какво (що) му идеше наум? – **да направи** някъде кладенец, мост на някое лошо място, хан, където замръкват пътници?; **За** какво (за що) му идеше наум? – **да направи** някъде кладенец, мост на някое лошо място, хан, където замръкват пътници).

Независимо от това, че е налице колебание при квалификацията на подчиненото изречение: дали то е подложно (задпоставно), или е допълнително (в синтактичната функция на непряко допълнение), приемаме, че сказуемите на главните изречения в такива случаи са изразени чрез форми на третолични глаголи. Това са глаголни форми, които, когато се свързват със съществително име без предлог, респ. с подчинено изречение, което „заема“ позицията на такова съществително име (без предлог), те са форми на третолични глаголи. И когато се свързват със съществително име чрез предлог, респ. с подчинено изречение, което „заема“ позицията на такова съществително име (пред което е употребен предлог), също са форми на третолични глаголи, но с тази разлика, че функционират като форми на безлични глаголи. Известно е, че съществуват третолични глаголи, чиито форми при една употреба „се извяват“ като форми на лични глаголи, а при друга – като форми на безлични глаголи, срв.: *навън вали сняг* (*вали* е форма на третоличен глагол) и *навън вали* (*вали* е форма на третоличен глагол с безлична употреба). Или в изреченията *Скъпо се плаща това удоволствие* и *Скъпо се плащат тези удоволствия* глаголните форми *се плаща* и *се плащат* са форми на третоличен глагол: съчетават се с подлог (и се съгласуват по число с него: съответно с (*това*) *удоволствие* и (*тези*) *удоволствия*). А в изреченията *Скъпо се плаща за това удоволствие* и *Скъпо се плаща за тези удоволствия* глаголната форма *се плаща* също е форма на третоличен глагол, която обаче при такава употреба функционира като форма на безличен глагол (т.е. тя „не разполага със способност“ да се съчетае с подлог).

4. Още за особеностите на съставните глаголни сказуеми и на главните изречения, чиито сказуеми са изразени чрез форма на безличен глагол

В съчетания, образувани от две глаголни форми, свързани помежду си чрез езиковия елемент *да*, първата от които е форма на безличен глагол, втората глаголна форма не може да изпълнява ролята на сказуемо в подчинено подложно изречение (задпоставно), защото главното изречение, което съдържа сказуемо, изразено чрез форма на безличен глагол, е безлично, поради което не може да има подлог, респ. подчинено изречение, което изпълнява синтактичната функция на подлог. В такива случаи двете глаголни форми функционират като съставно глаголно сказуемо, напр.: *За всичко цар има, ама иска да го знаеш* (Нар. мъдрост), срв.: *ама иска старание*; *ама иска грижи*. Глаголната форма *иска* не променя граматическия си показател за число, т.е. не се съгласува по число със съществителното име вдясно от нея: съответно със *старание* и *грижи*. Което показва, че е форма на безличен глагол, а съществителните имена (*старание* и *грижи*) изпълняват синтактичната функция на преки допълнения. Следователно глаголната форма *иска* заедно със следващата глаголна форма *да знаеш* образува съставно глаголно сказуемо – *иска да [...] знаеш*. Заедно със следващата глаголна форма образува съставно глаголно сказуемо и възвратната глаголна форма *изисква се*, напр.: *Изисква се да владеете най-малко два чужди езика, единият от които да е официален за ООН* (Из печата), срв.: *Изисква се голямо напрежение...*; *Изисква се много финансови средства*. Вижда се, че тази глаголна форма (*изисква се*) също не променя граматическия си показател за число т.е. не се съгласува по число със съществителното име вдясно от нея: съответно с (*голямо*) *напрежение* и (*много финансови*) *средства*. Факт, който показва, че *изисква се* е форма на безличен глагол, който „съвместно“ със следващата глаголна форма *да владеете* образува съставно глаголно сказуемо – *изисква се да владеете*.

Стана вече дума, че безлично главно изречение не може да има подчинено подложно изречение (задпоставно), но то не може да има и подчинено допълнително изречение (което се води от езиковия елемент *да*) в синтактичната функция на пряко допълнение, напр.: *Според новия закон се иска да върнем старите порядки* (Из печата). Съчетаемостта на първата глаголна форма в подчергания участък на тази синтактична единица (*се иска*) допуска вдясно от нея да се употреби съществително име, което може да бъде както в единствено, така и в множествено число, срв.: *...се иска много труд*; *...се иска допълнителни разходи*. След като съчетаемостта на глаголната форма *се иска* допуска вдясно от нея да се употребят съществителни имена, които могат да бъдат както в единствено, така и в множествено число, няма съмнение, че тези съществителни имена не функционират като подлози (доказателство: глаголната форма е „безразлична“ към тяхното граматическо число, т.е. не се съгласува с тях). От логическите въпроси, чрез които се установява синтактичната функция на тези съществителни имена, се разбира, че основателно те могат да бъдат квалифицирани като преки допълнения: Какво (що) се иска? – (*много*) *труд*; Какво (що) се иска? – (*допълнителни*) *разходи*. Но ако в позицията на тези елементи „се вмъкне“ глаголна форма, предхождана от езиковия елемент *да*, или подчинително словосъчетание с главна съставка глаголна форма, също предхождано от езиковия елемент *да*, може ли да приемем, че тези „вмъкнати“ синтактични елементи функционират като подчинени допълнителни изречения в синтактичната функция на пряко допълнение? По-горе стана дума, че когато форма на безличен глагол се свързва с друга глаголна форма чрез езиковия елемент *да*, която привидно функционира като сказуемо на подчинено допълнително изречение в синтактичната функция на пряко допълнение (тъй като отговаря на въпроса, който се използва при разпознаването на прякото допълнение, което назовава нелице), двете глаголни форми образуват съставно глаголно сказуемо. Оттук следва, че получената синтактична единица (след „вмъкването“ на споменатите елементи, предхождани от езиковия елемент *да*: глаголна форма или подчинително словосъчетание с главна съставка глаголна форма), не е сложно изречение, което има подчинено допълнително изречение в синтактичната функция на пряко допълнение, а е просто изречение със съставно глаголно сказуемо, срв.: *За да успеете, се иска да се учите*; *За да успеете, се иска да работите упорито*. Затова приведената по-горе синтактична единица (*Според новия закон се иска да върнем старите порядки*. Из печата) трябва да се квалифицира като просто изречение (чието сказуемо е съставно глаголно – *се иска да върнем*).

Разсъжденията ни дотук водят до извода, че не е възможно да съществуват безлични главни изречения на два вида подчинени изречения: на подчинени подложни изречения (задпоставни), водени от езиковия елемент *да*, и на подчинени допълнителни изречения в синтактичната функция на пряко допълнение, също водени от съюза *да*. Съществуват обаче безлични главни изречения на други видове подчинени изречения, водени не само от подчинителния съюз *да*, но и от други подчинителни съюзи или от съюзни думи, напр.: *Той толкова ясно видя своя живот, че го досрамя повече да бездейства*. К. Петканов: От какво (от що) го досрамя? – *повече да бездейства*, подчинено допълнително изречение в синтактичната функция на непряко допълнение; *Самите къщи бяха в по-голямата си част едноетажни и толкова паянтови, че човек почти го дострашаваше да се облегне спокойно на стената от страх да не рухне всичко върху него*. П. Вежинов: От какво (от що) човек почти го дострашаваше? – *да се облегне спокойно на стената от страх*, и това подчинено изречение е допълнително в синтактичната функция на непряко допълнение; *Драгой се намръщи, а Панчо изтри ръце о панталона си от смущение. Доядя го, че момчето така изведнъж го засрами пред техника*. В. Ченков: Защо (по каква причина) го доядя? – *че момчето така изведнъж го засрами пред техника*, подчинено обстоятелствено изречение за причина; *Когато Гороломов взе да им маха с ръка, тях ги досмеша и го взеха за луд*. Й. Йовков: Кога тях ги досмеша? – *когато Гороломов взе да им маха с ръка*, подчинено обстоятелствено изречение за време.

Когато са първи компоненти в съчетания от две глаголни форми, формите на една група безлични глаголи имат съчетаемост, която не допуска вдясно или вляво от тях употреба на съществително име, напр.: *Срам ме е. Иде ми да потъна в земята*. Л. Стрелков. Не възможно е да бъде употребено съществително име нито вляво, нито вдясно от глаголната форма *иде ми*. Но вдясно от нея може да бъде употребена друга глаголна форма (предхождана от езиковия елемент *да*), както е в приведените примери, срв. още: *иде ми да ви прегърна*, *иде ми да извикам*, *иде ми да запая* (допустим е и обратен словоред на глаголните форми – когато е необходимо да се засили акцентът върху действието, означено с втората глаголна форма: *да ви прегърна ми иде*, *да извикам ми иде*, *да запая ми иде*). В такива съчетания, при които съчетаемостта на първата глаголна форма не допуска вдясно или вляво от нея да бъде употребено съществително име, но допуска употребата на друга глаголна форма, предхождана от езиковия елемент *да*, двете глаголни форми имат „предопределението“ да функционират в изречението само като една негова част – като съставно глаголно сказуемо.

Когато обаче първата глаголна форма в съчетания от две глаголни форми (свързани помежду си чрез езиковия елемент *да*) притежава съчетаемост, която допуска употреба на съществително име вдясно или вляво от нея, като „приспособява“ граматическото си число (понякога и граматическия си род) към граматическото число (респ. и граматическия си род) на съществителното име, глаголната форма е третолична, в единствено число, и изпълнява синтактичната функция на сказуемо в главно изречение. А втората глаголна форма изпълнява синтактичната функция на сказуемо в следващото изречение (което е подчинено, напр. *Идеше му отръпки да мафиотизира набързо властта, да съсипе Държавна сигурност...* Из печата). Глаголната форма *идеше му* във фразеологичното словосъчетание *идеше му отръпки* (което означава ‘умея да правя нещо, сръчен съм’) допуска вляво от нея да се употреби съществително име (респ. субстантивирана част на речта), към чието граматическо число „приспособява“ своето граматическо число (т.е. налице е съгласуване по число), срв.: *А той (Захария – И.Н.) беше сръчен и търгав, всичко му идеше отръпки, всичко вършеше хубаво и чисто*. Й. Йовков (глаголната форма *му идеше* е в единствено число, защото „приема“ граматическото число на субстантивираното обобщително местоимение *всичко*, което е в единствено число, т.е. между двете части на изречението съществува съгласуване по число); *Измъчвах се от мисълта, че клюките му идат отръпки и че те могат да ми навлекат неприятности в службата*. Из печата (глаголната форма *му идат* е в множествено число, защото „приема“ граматическото число на съществителното име *клюките*, което е в множествено число, т.е. и е налице съгласуване по число между двете части на изречението). Разкритите съображения показват, че елементите *всичко* (в първия пример) и *клюките* (във втория пример) изпълняват синтактичната функция на подлог. От това следва, че когато в позицията на подложите *всичко* и *клюките* „влезе“ глаголна форма, предхождана от езиковия елемент *да* (като например *да лъже*, срв. *идеше му отръпки да лъже*), или подчинително словосъчетание, чиято главна съставка е глаголна форма, също предхождано от езиковия елемент *да* (като например *да съчинява*

невероятни истории, срв. *идеше му отрѝки да съчинява невероятни истории*), съчетанието, което се получава от свързването на двете глаголни форми, не функционира като съставно глаголно сказуемо на просто изречение, а се разделя на две прости глаголни сказуеми: първото от тях е сказуемо на главно изречение, а второто – на подчинено изречение. В подчертания участък на синтактичната единица *И на мене ми иде пò отрѝки да псувам опозицията, защото, когато е за властта, се запъвам* (Ал. Константинов) фрагментът *И на мене ми иде пò отрѝки...* е главно изречение, със сказуемо *ми иде пò отрѝки*, а следващият фрагмент *...да псувам опозицията...* е подчинено изречение, със сказуемо *да псувам*: Какво (що) ми иде пò отрѝки? – *да псувам опозицията*, подчинено изречение, което заема синтактичната позиция на подлога в предходното изречение и изпълнява неговата синтактична функция, т.е. то е подчинено подложно изречение, задпоставно.

Забележка. Съчетаемостта на безличната екзистенциална глаголна форма *има* и на отрицателния ѝ вариант *няма* (чието лексикално значение е ‘съществува, налице е, респ. не съществува, не е налице’) не само допуска, но и налага вдясно или вляво от нея употребата на съществително име в единствено или в множествено число, което не изпълнява синтактичната функция на подлог, а на пряко допълнение, напр.: *Между ниската гора и планината имаше коридор от няколко километра и беше рисковано да го преминат през деня* (П. Вежинов), срв. *Между ниската гора и планината имаше коридори...* (Какво (що) имаше? – *коридор, коридори*); *А зад мене нямаше следа. Следата беше прерязана. Зад мене не оставаше нищо, като гуцер, минал по камък...* (А. Дончев), срв.: *А зад мене нямаше следи...* (Какво (що) нямаше? – *следа, следи*). Фактът, че глаголната форма *имаше*, респ. отрицателният ѝ вариант *нямаше*, не променя граматическия си показател за число след промяната в граматическото число на съществителното име (*следа* – *следи*), показва, че тя е форма на безличен глагол. Но съчетаемостта на тази глаголна форма (респ. на отрицателния ѝ вариант *няма*) не допуска употребата вдясно от нея на друга глаголна форма (предхождана от езиковия елемент *да*), поради което, макар да е форма на безличен глагол, не може да функционира като първи компонент на съставно глаголно сказуемо. Тази глаголна форма обаче може да изпълни ролята на втори (основен) компонент на съставно глаголно сказуемо: *В спалнята не трябва да има претрупаност и необоснована показност. Признак на лош вкус са големият брой бродирани и цветни възглавници по леглото...* (Хр. Танчев).

5. По въпроса: възможно ли е при съставните глаголни сказуеми с първи компонент – форма на безличен глагол, който изразява състояние на лице – носителят на състоянието да бъде различен от производителя на действието, означено със следващата глаголна форма (на личен глагол)?

Когато първият компонент на съставното глаголно сказуемо е изразен чрез форма на безличен глагол, който изразява състояние на лице, носителят на състоянието съвпада с производителя на действието, означено със следващата глаголна форма (на личен глагол), т.е. носителят на състоянието и производителят на действието са едно и също лице. Подчертаният участък в синтактичната единица *Кардашев едва успя да победи отвращението си от тая гледка: **идеше му да се махне веднага оттука*** (Ив. Вазов) е съставно глаголно сказуемо, чийто първи компонент е изразен чрез форма на безличен глагол – *идеше му* (чието лексикално значение е ‘намирам се в състояние, при което ме обхваща желание да се извърши действието, означено със следващата глаголна форма’). Носител на това състояние е Кардашев. Кардашев е и производител на действието, означено със следващата глаголна форма – *да се махне*. Не е възможно производителят на действието, означено със следващата глаголна форма, да бъде друго лице – различно от носителя на състоянието, изразено чрез първата глаголна форма, срв. с невъзможните варианти: *...*идеше му* (ти) *да се махнеш веднага оттука*; *...*идеше му* (ние) *да се махнем веднага оттука*; *... *идеше му* (вие) *да се махнете веднага оттука*. Подобно е положението и в следния пример: *Колко пъти му бе идвало да **скочи** в езерото и да затвори устата на хората* (Ст. Ц. Даскалов), където глаголната форма *му бе идвало* изразява същото състояние на лице, което изразява и глаголната форма *идеше му* в предходния пример, срв. с невъзможните варианти: **Колко пъти му бе идвало* (ти) *да скочиш в езерото...*; **Колко пъти му бе идвало* (ние) *да скочим в езерото*; **Колко пъти му бе идвало* (вие) *да скочите в езерото...* Затова и тук съчетанието *му бе идвало да скочи* функционира като съставно глаголно сказуемо.

Ако обаче съчетаемостта на първата глаголна форма допуска в позицията на втората глаголна форма да „влезе“ глаголна форма, чийто производител на означеното с нея действие не е различен от носителя на състоянието, изразено чрез първата глаголна форма, но е възможно да бъде различен, съчетанието, образувано от двете глаголни форми, не би могло да бъде квалифицирано като съставно глаголно сказуемо. Двете глаголни форми в такива случаи функционират като отделни прости глаголни сказуеми на различни изречения: първото от тях е главно, а второто – подчинено. В подчертания участък на синтактичната единица *Доця му се да види какви коне са изкарани днес за продаване* (Й. Йовков) първата глаголна форма *доця му се* е носител на лексикалното значение ‘намирам се в състояние, при което ме обхваща желание да се извърши действието, означено със следващата глаголна форма’. Носителят на състоянието, изразено чрез глаголната форма *доця му се*, е лицето, за което се говори, производител на действието, означено със следващата глаголна форма *да види*, е същото това лице (за което се говори). Но съчетаемостта на първата глаголна форма (*доця му се*) допуска в позицията на втората глаголна форма да бъде употребена не само форма на същия глагол, но и форма на друг глагол, чийто производител на действието, което тя означава, е възможно да бъде лице, различно от носителя на състоянието, срв.: *Доця му се* (ти) *да видиш* какви коне са изкарани днес за продаване; *Доця му се* (вие) *да видите* какви коне са изкарани днес за продаване; *Доця му се* (те) *да видят* какви коне са изкарани днес за продаване, срв. още: ...*доця му се* (ти) *да запееи*, ...*доця му се* (тя) *да ѝ помогне*, ...*доця му се* (ние) *да им гостуваме*. Този факт показва, че първата глаголна форма *доця му се* изпълнява синтактичната функция на просто глаголно сказуемо в първото изречение *Доця му се...* (което цялото се представя от сказуемото), а втората глаголна форма *да види* изпълнява синтактичната функция на сказуемо в следващото изречение ...*да види...* (което също цялото се представя от сказуемото): Какво (що) му се доця? – *да види* (какви коне са изкарани днес за продаване). Ето два примера, при които е посочен производител на действието (означено с втората глаголна форма), който е различен от носителя на състоянието (изразено чрез първата глаголна форма: ‘намирам се в състояние, при което ме обхваща желание да се извърши действието, означено със следващата глаголна форма’): *Празната изпъната улица изглеждаше еднообразна със своите замрели, сякаш оглушели, къщи. На Гарджев му се искаше да мине трамвай или да изфучи някой автомобил. Тук, където стоеше, цареше същата задрямала тишина.* Ем. Станев (носител на състоянието, изразено чрез първата глаголна форма *му се искаше*, е Гарджев, а производители на действията, означени с втората глаголна форма *да мине* и с третата глаголна форма *да изфучи*, са съответно *трамвай* и *автомобил*); *Искаше ѝ се той да дойде непременно още веднъж, за да му даде ботушите, които ординарецът щеше да донесе от града.* Ем. Станев (носител на състоянието, изразено чрез първата глаголна форма *искаше ѝ се*, е лице жена, а производител на действието, означено с втората глаголна форма *да дойде*, е друго лице – *той*, мъж, за който се говори).

6. Някои безлични глаголи, чиито форми могат да функционират в свързаната реч само като първи компоненти на съставни глаголни сказуемо

Съществуват безлични глаголи, чиито конкретни лексикални значения налагат съчетаемост на формите им, която изисква да се свързват само с форми на други глаголи; по този начин те изпълняват ролята на първи компоненти на съставни глаголни сказуеми, т.е. формите на тези глаголи „имат мисията“ да бъдат първи компонент на съставни глаголни сказуеми. Ще посочим някои от тях, като навсякъде ще отбелязваме конкретното им лексикално значение.

а) *не идва – не иде* (само в отрицателна форма) – с лексикално значение ‘не е подходящо, не е приемливо, не е редно, не подхожда’: *Гост ни е – не можехме да го лишим, виждахме – не му беше добре от месото, ама не идваше да му отказваме. Като колим прасе, викахме го.* Из печата; *Мъже бяха, не идеше да плачат, но не им беше добре, стесняваха се един от друг, гледаха се с овлажнели очи.* Й. Йовков;

б) *не отива, не ми иде* и фразеологичното словосъчетания *не ми отива на положението* (само в отрицателна форма) – с лексикално значение ‘не подхожда, не ми подхожда, не бива’: *Мъже бяха, не отиваше да плачат.* Речник на българския език. Т. 11. С., 2002, с. 988; *Знам го аз много*

добре, како Стрезовице, ама **не ми иде да го приказвам**. Т. Г. Влайков; **Не ѝ отива на положението да вири нос!** А. Гуляшки;

в) *дойде ми* – с лексикално значение ‘обхваща ме желание да извърша действие, означено със следващата глаголна форма’: *После потрепераха и раменете ѝ* (на Мичето – И.Н.). **Дойде ѝ може би да се хвърли от файтона**. Какво има да чака наистина: *защо не свърши още сега?* Ант. Страшимиров;

г) *има* – с няколко лексикални значения: ‘предстои извършване на действието, означено със следващата глаголна форма’: *Непостижима ли беше целта му? Той не знаеше. Знаеше само, че има да срещне големи пречки и прежеждия, които не се забавиха още в първия час да го сполетят*. Ив. Вазов; с лексикално значение ‘продължително (много време) ще се извършва действието, означено със следващата глаголна форма’: *Като ме освободят, няма вече никога да ѝ се карам...* **Ще има да ѝ разказвам** какво съм видял и патил... К. Калчев; с лексикално значение ‘трябва, необходимо е, задължен съм да извърша действието, означено със следващата глаголна форма’: – *Ще навикнеш, дядо! – рече да го утеши ангелчето. – Ех, още ли има да се уча!* – въздъхна пак дядо Матейко и взе да хитрува. Елин Пелин;

д) *трябва, бива, следва и налага се* – с лексикално значение ‘необходимо е да се извърши действието, означено със следващата глаголна форма’: *Огнянов разбра, че ходжата трябва да държи проповед, за да подкладе още фанатизма на тия свирепи тълпи*. Ив. Вазов; *Наистина децата не бива да отговарят за греховете на бащите си, но ние го съдихме не заради баща му, а за нечестно поведение*. Ем. Манов; *Тези показатели определят цялостната дейност на фирмата. Затова и вниманието на всички следва да се насочи към конкретните изисквания за усъвършенстване на производствения процес*. Из печата; **Налагаше ѝ се да проведе два телефонни разговора, а ѝ беше неудобно да говори от чужд телефон**. Й. Попов.

Забележка. Не е трудно да се съзре различието между съчетаемостта на безличния глагол *налага се* и съчетаемостта на личния глагол *налагам се*. Съчетаемостта на личния глагол *налагам се* не му „разрешава“ да изпълни ролята на първи компонент на съставно глаголно сказуемо. Той функционира в изречението като просто глаголно сказуемо или като втори компонент на съставно глаголно сказуемо: като просто глаголно сказуемо с лексикално значение ‘утвърждавам се като способен, като опитен в някаква професионална област или в трудова дейност’: *Пред широкия читателски свят Боян Пенев се наложи със статията си „Българските преводи на Фауст“*. М. Кремен; като втори компонент на съставно глаголно сказуемо с лексикално значение ‘осъществявам намеренията си със сила’: *Той беше набит, с чип нос... Често се опитваше да се налага на другарите си*. Сп. Кралевски;

е) *изглежда* – с лексикално значение ‘вероятно е, предполага се’: *Времето от вчера стана дъждовно и изглежда да продължи такава*. Й. Йовков.

ж) *писано ми е* – с лексикално значение ‘предопределено ми е от съдбата’: *Селянката му целуна ръка, като остави в нея два гроша. – Ако му е писано да оживее, ще оживее... Сега иди спи на чардака*. Ив. Вазов.

Забележка. Към групата на безличните глаголи, чиито форми изпълняват ролята на първи компонент на съставно глаголно сказуемо, може да бъде отнесено фразеологичното словосъчетание *няма начин* и неговият синоним *няма как* (чието лексикално значение е ‘не е възможно’). Употребено пред форма на друг глагол, предхождана от езиковия елемент *да*, то образува съставно глаголно сказуемо: *Приспаднам ли хитреците и мошениците, глупаците и идиотите, няма начин да не видим колко малко хора могат да служат за пример на околните*. М. Иванов (срв. *Приспаднам ли хитреците и мошениците, глупаците и идиотите, не е възможно да не видим колко малко хора могат да служат за пример на околните*); *Димов дори не разбра как се е подчинил и след малко се озова в широката слънчева кухня, толкова неразтребена, че човек няма как да се добере поне до столовете*. П. Вежинов (срв. *...след малко се озова в широката слънчева кухня, толкова неразтребена, че човек не е възможно да се добере поне до столовете*).

7. Съставни глаголни сказуеми, чийто първи компонент е изразен чрез форма на безличния вариант на глагола *мога* – *може*, а вторият чрез стара инфинитивна основа (съкратен инфинитив)

В съвременния български книжовен език съвсем ограничена употреба имат съставни глаголни сказуеми, чийто първи компонент е изразен чрез форма на безличния глагол *може* (който е вариант на личния глагол *мога*), а вторият – чрез стара инфинитивна основа (съкратен инфинитив), напр. *С топ не може се разби*. Разг. реч (‘за нещо, което е много здраво, с нищо не може да му се навреди’). Чрез тях се означава действие, което се осмисля като най-обща проява (без връзка с конкретен производител). Днес такива съставни глаголни сказуеми се схващат като архаизми. Вместо тях се употребяват съставни глаголни сказуеми, в които старата инфинитивна основа се заменя с форма на личен глагол в сегашно време, предхождана от езиковия елемент *да*, срв. напр.: Дядо Славчо *си гледаше невястата и си я имаше за дъщеря наместо. А пък унучката си, ней пък, може ли се изказа, как се радваше и колко си я обичаше!* (Т. Г. Влайков) и ...*А пък унучката си, ней пък, може ли да се изкаже, как се радваше и колко си я обичаше!*

Забележка. Със стара инфинитивна основа се образуват и съставни глаголни сказуеми, чийто първи компонент е изразен чрез форма на личния глагол *мога* или на личния глагол *смея*: *С конете не можем се смъкна по брега, неудобно е и друго: трябва от предпазливост аз да остана тук и да държа конете, пък вие идете...* В. Друмев; *Все още не смея каза пред него цялата истина*. Разг. реч. Тези съставни глаголни сказуеми в наше време също се схващат като архаизми, затова и при тях старата инфинитивна основа се заменя с форма на личен глагол в сегашно време, предхождана от езиковия елемент *да*, напр.: *Кой можеше каза преди три години, че от Цоньо Паздерката ще излезе даскал?* Ц. Церковски, срв. със съвременния израз на подчертаното съставно глаголно сказуемо: *Кой можеше да каже преди три години, че от Цоньо Паздерката ще излезе даскал?*; *Не смея излъга такъв солиден човек*. Разг. реч, срв. със съвременния израз на подчертаното съставно глаголно сказуемо: *Не смея да излъга такъв солиден човек*⁴.

8. Обобщение

1. При разпознаване на съставните глаголни сказуеми, чийто първи компонент е изразен чрез форма на безличен глагол, основно изискване е да се установи дали тази глаголна форма наистина е форма на безличен глагол.

2. Съчетание, образувано от две глаголни форми, първата от които е форма на безличен глагол и същевременно изразява състояние на лице, а втората е форма на личен глагол, може да се квалифицира като съставно глаголно сказуемо, ако отговаря на следните две условия:

⁴ Със стара инфинитивна основа се образуват още отрицателни повелителни форми на глаголите от несвършен вид с помощта на глаголната форма *недей* (респ. *недейте*). Такива повелителни форми се разглеждат като морфологични образувания, които функционират в изречението като прости глаголни сказуеми. Чрез тях се изказва подбуда – да не се извършва действието, означено със старата инфинитивна основа: – *Стой мирно, бай Ганьо – увещаваха го пътниците, – недей прави скандал*. Ал. Константинов (срв. ...*не прави скандал*).

В началото на работата си цитирахме част от разработка на М. Москов, където думата *стига* е поставена в редицата на „...безлично употребените глаголи: *има, трябва, не бива, стига...*“ (Москов 1958: 184), с чиито форми се образуват съставни глаголни сказуеми. Според други автори *стига* не е форма на безличен глагол, а е частица. Поставена пред форми на глаголи в минало свършено време от несвършен вид (в изявително или в преизказно наклонение), тя образува описателни форми на повелително наклонение: *стига писа, стига писахте; стига си играл, стига е спал* (Пашов 2015: 180; Андрейчин и др. 1973: 966). Чрез тях също се изразява подбуда, но не да се спре, а да се прекъсне, да не се извършва повече действието, означено със старата инфинитивна основа (което до този момент се е извършвало): *И ти ли, господарю, би разпнал Христа?... Слушай, наивнико, стига скърби де! Аз ще те въздигна и никой няма да посмее да те обиди!* Б. Димитров (срв. ...*Слушай, наивнико, спри да скърбиш де!*... или ...*Слушай, наивнико, не скърби повече де!*...). Ако обаче е последвана от езиковия елемент *да*, частицата *стига* се превръща в подчинителен съюз, който „води“ подчинено обстоятелствено изречение за условие (в сложни съставни изречения): *Човек ще станеш, стига да се учиш*. А. Каралийчев (срв. *Човек ще станеш, ако се учиш*): При какво условие човек ще станеш? – *стига да де учиш*, подчинено обстоятелствено изречение за условие (а не съставно глаголно сказуемо).

а) носителят на състоянието, изразено чрез първата глаголна форма, и производителят на действието, означено с втората глаголна форма, са едно и също лице;

б) съчетаемостта на първата глаголна форма не „разрешава“ позицията на втората глаголна форма да се заеме от глаголна форма, чийто производител на означеното с нея действие може да бъде както еднакъв с носителя на състоянието, изразено чрез първата глаголна форма, така и различен от него, т.е. недопустима е възможността да съществува различие между носителя на състоянието, изразено чрез първата глаголна форма, и производителя на действието, означено с втората глаголна форма.

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин, Иванов, Попов 1957:** Андрейчин, Л., Иванов, М., Попов, К. *Съвременен български език. Ч. II. Учебник за I и II курс на учителските институти*. София: Народна просвета. // **Andreychin, Ivanov, Popov 1957:** Andreychin, L., Ivanov, M., Popov, K. *Savremenen balgarski ezik. Vol. II. Uchebnik za I i II kurs na uchitelskite instituti*. Sofia: Narodna prosveta.
- Андрейчин и др. 1973:** Андрейчин, Л. и др. *Български тълковен речник*. София: Наука и изкуство. // **Andreychin i dr. 1973:** Andreychin, L. i dr. *Balgarski talkoven rechnik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Брезински 1995:** Брезински, Ст. *Кратък български синтаксис*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Brezinski 1995:** Brezinski, St. *Kratak balgarski sintaksis*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Грамматика на СБКЕ 1983:** Грамматика на съвременния български книжовен език Т. III. Синтаксис. София: Изд. на БАН. // **Gramatika na SBKE 1983:** *Gramatika na savremennia balgarski knizhoven ezik. Vol. III. Sintaksis*. Sofia: Izd. na BAN.
- Маслов 1982:** Маслов, Ю. С. Грамматика на българския език. София: Наука и изкуство. // **Maslov 1982:** Maslov, Yu. S. *Gramatika na balgarskia ezik*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Москов 1958:** Москов, М. Съставно сказуемо и подчинено изречение. // *Български език*, кн. 2, 183–184. // **Moskov 1958:** Moskov, M. *Sastavno skazuemo i podchineno izrechenie*. // *Balgarski ezik*, кн. 2, 183–184.
- Пашов 2015:** Пашов, П. Българска граматика. Пловдив: ИК „Хермес“. // **Pashov 2015:** Pashov, P. *Balgarska gramatika*. Plovdiv: IK „Hermes“.
- Попов 1979:** Попов, К. Отражение на аналитизма върху структурата и развоя на българското изречение. // *Помагало по български синтаксис*. (съст. К. Попов). София: Наука и изкуство, 231–244. // **Popov 1979:** Popov, K. *Otrazhenie na analitizma varhu strukturata i razvoia na balgarskoto izrechenie*. // *Pomagalo po balgarski sintaksis*. Sast. K. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo, 231–244.
- Попов 1988:** Попов, К. Синтактичното съгласуване в българския език. София: Народна просвета. // **Popov 1988:** Popov, K. *Sintaktichnoto saglasuvane v balgarskiya ezik*. Sofia: Narodna prosveta.
- Попова и др. 2009:** Попова, М. (и др.): Терминологичен речник по хуманитарни науки. София: Наука и изкуство. / **Popova i dr. 2009:** Popova, M. (i dr.): *Terminologichen rechnik po humanitarni nauki*. Sofia: Nauka i izkustvo.
- Радева 1992:** Радева, П. Тавтологично сказуемо в съвременния български език. // *Език и литература*, кн. 6, с. 95–98. // **Radeva 1992:** Radeva, P. *Tavtologichno skazuemo v savremennia balgarski ezik*. // *Ezik i literatura*, кн. 6, 95–98.
- Стоянов 1960:** Стоянов, Ст. *Забележителен синтетичен труд по българска граматика* (рец. за Ю. С. Маслов, Очерк болгарской грамматики. Москва, 1956). // *Списание на БАН*, кн. 3, 112–118. // **Stoyanov 1960:** Stoyanov, St. *Zabelezhitelen sintetichen trud po balgarska gramatika* (rets. za Yu. S. Maslov. Ocherk bolgarskoy grammatiki. Moskva, 1956). // *Spisanie na BAN*, кн. 3, 112–118.
- Стоянов 1979:** Стоянов, Ст. За съчетаемостта на думите в българския език. // *Помагало по български синтаксис* (съст. К. Попов). София: Наука и изкуство, 120–133. // **Stoyanov 1979:** Stoyanov, St. *Za sachetaemostta na dumite v balgarskiya ezik*. // *Pomagalo po balgarski sintaksis*. Sast. K. Popov. Sofia: Nauka i izkustvo, 120–133.